

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/1>

МІСЦЕ ПРИНЦИПІВ ПРАВА В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

THE PLACE OF PRINCIPLES OF LAW IN THE SYSTEM OF SOURCES OF LAW

Геєць І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри політології, права та філософії
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Стаття присвячена дослідженню принципів права в системі джерел сучасного українського права. Процес інтенсивного оновлення усієї правової системи українського суспільства, який спостерігається в останні роки, супроводжується спробами сформувати принципово нову правову ідеологію і не міг залишити поза увагою ті глибинні основи, на яких базується право. Принципи права доцільно розглядати як правові норми, які відрізняються найбільш загальним характером, високим рівнем абстракції. Принципи права не слід розглядати як одну з форм зовнішнього вираження права, тобто джерела права в формальному сенсі. Будучи специфічною (основоположною, абстрактною і т.п.) нормою права, принцип права сам повинен бути виражений в певній зовнішній формі (конституції, законі, судовому рішенні, доктрині).

Функціональний підхід дозволяє ґрунтовно розкрити динамічні сторони принципів права, їх практичне призначення, місце і роль серед інших елементів права і правової системи суспільства загалом. У функціях предметно конкретизуються окремі властивості і сторони принципів, їх сутність і зміст. Функції принципів права забезпечують однакове формулювання норм права, а також здійснюють вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інших форм правового впливу (інформаційного, ціннісно-орієнтаційного, психологічного, системоутворюючого тощо).

Як і будь-яка правова норма, принцип права знаходить своє вираження у позитивному праві, через таке закріплення йому надається якість загальнообов'язковості. Правові засади знаходять своє зовнішнє вираження в традиційних формах – у Конституції, у законах, у судовій практиці, а також у правовій доктрині.

Роль принципів права у різних правових системах сучасності неоднакова. Однак, попри це, практично скрізь, або номінально, або фактично, вони є одним з джерел права, в тому числі в українській правовій системі.

Включення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права в вітчизняну правову систему істотно змінює її зміст, по-новому ставить питання про взаємодію, ієрархію правових актів у відповідності з їх юридичною силою і значенням норм, які в них містяться. Воно має великий вплив на внутрішню структуру правової системи, часто якісно змінюючи її.

Ключові слова: принципи права, джерела права, норма права, правова система, співвідношення принципів і норм права, правова система України, міжнародне право.

The article is devoted to the study of the principles of law in the system of sources of modern Ukrainian law. The process of intensive renewal of the entire legal system of Ukrainian society, which has been observed in recent years, is accompanied by attempts to form a fundamentally new legal ideology and could not ignore the deep foundations on which the law is based. Principles of law should be considered as legal norms that are of the most general nature, a high level of abstraction. The principles of law should not be considered as one of the forms of external expression of law, ie the source of law in the formal sense. Being a specific (fundamental, abstract, etc.) rule of law, the principle of law itself must be expressed in a certain external form (constitution, law, court decision, doctrine).

The functional approach allows to thoroughly reveal the dynamic aspects of the principles of law, their practical purpose, place and role among other elements of law and the legal system of society as a whole. The functions objectively specify the individual properties and aspects of the principles, their essence and content. The functions of the principles of law provide the same formulation of legal norms, as well as exert influence on public relations in the form of legal regulation and other forms of legal influence (informational, value-oriented, psychological, system-forming, etc.).

Like any legal norm, the principle of law finds its expression in positive law, through such consolidation it is given the quality of universality. Legal principles find their external expression in traditional forms - in the Constitution, in laws, in judicial practice, as well as in legal doctrine.

The role of the principles of law in different legal systems of today is different. However, despite this, almost everywhere, either nominally or in fact, they are one of the sources of law, including in the Ukrainian legal system.

The inclusion of universally recognized principles and norms of international law in the domestic legal system significantly changes its content, in a new way raises the question of interaction, the hierarchy of legal acts in accordance with their legal force and the meaning of the rules contained therein. It has a great influence on the internal structure of the legal system, often qualitatively changing it.

Key words: principles of the law, sources of law, norm of the law, legal system, correlation of principles and norms of the law, legal system of Ukraine, international law.

Постановка проблеми. Принципи права утворюють своєрідний фундамент, на якому тримається право, і у цій якості виступають в ролі джерел права. Вони пронизують собою правову матерію, всі процеси, що протікають у правовій сфері та так чи інакше пов'язані з правом. Принципи виражають сутність права, визначають його зміст і загальний характер правового регулювання суспільних відносин. Поняття «принципи права» є однією з базових юридичних категорій. Вони згадуються майже у кожному монографічному правовому дослідженні, у численних навчальних посібниках і підручниках із будь-яких галузей правового знання [1].

Аналіз публікацій. Тому проблема його наукового визначення, а також питання побудови системи принципів права, їх поділу на види, характеристики окремо взятих принципів і груп принципів у різний час ставали предметом дослідження. На загальнотеоретичному рівні принципи права досліджували такі вчені, як І.П. Бахновська, Ю.Ю. Білас, Т.М. Дашковська, Р. Дворкін, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, В.В. Колесніченко, А.М. Колодій, В.І. Муравйов, С.П. Погребняк, А.А. Пухтецька, О.В. Старчук, О.В. Стрельцова, О.О. Уварова, І.В. Яковюк, К.В. Ялович та інші.

Метою роботи є дослідження принципів права в системі джерел сучасного українського права.

Вклад основного матеріалу дослідження. Процес інтенсивного оновлення усієї правової системи українського суспільства, який спостерігається в останні роки, супроводжується спробами сформувати принципово нову правову ідеологію і не міг залишити поза увагою ті глибинні основи, на яких базується право.

У юридичній науці принципи права розглядаються або як ідеї, або як норми. Представляючи принципи права як ідеї, ми надаємо їм суто доктринального характеру, що зменшує їх роль з точки зору практичного застосування. Зумовлені сутністю права, принципи спочатку є ідеями, але в подальшому набувають властивість нормативності. Нормативність надає їм практичну цінність як основа для формування правового законодавства, що, зокрема, підтверджується практикою Конституційного Суду України.

Зазначимо, що Конституційний Суд України зобов'язаний у своїй діяльності дотримуватися принципу верховенства права та враховувати міжнародні (зокрема, європейські) стандарти щодо застосування принципу пропорційності. Останній є однією з вимог верховенства права і має істотне значення для судочинства, у тому числі для конституційного судочинства [2].

Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [3].

Таким чином, принципи права доцільно розглядати як правові норми, які відрізняються найбільш загальним характером, високим рівнем абстракції.

Вважаємо, що принцип права слід визначати через термін «вимога». За такого підходу принцип права сприймається як інструмент, який має активне функціональне навантаження, а не як декларативне твердження. Принципи права не слід розглядати як одну з форм зовнішнього вираження права, тобто джерела права в формальному сенсі. Будучи специфічною (основоположною, абстрактною і т.п.) нормою права, принцип права сам повинен бути виражений у певній зовнішній формі (конституції, законі, судовому рішенні, доктрині).

І.П. Бахновська виокремлює наступні функції принципів права:

1. Регулятивна, яка проявляється в тому, що принципи права є важливим складовим елементом системи правового регулювання; найбільш яскраво регулятивна функція принципів права проявляється під час подолання прогалин в праві, проте цим не обмежується – регулятивну роль принципів права не слід вважати виключно факультативною порівняно з нормами права, принципи права можуть мати пряму регулятивну дію.

2. Системоутворююча функція принципів права. Ця функція принципів спрямована на забезпечення узгодженості та єдності системи права.

3. Ціннісна функція принципів права. Принципи визначають світоглядну, ідеологічну, цільову, аксіологічну, нормативну й іншу спрямованість формування, розвитку й функціонування юридичних явищ суспільства. Це закономірно для всіх правових систем світу.

4. Гарантування законності і правопорядку, ефективності правового регулювання.

5. Гносеологічна функція принципів права. Її не можна ототожнювати з пізнавальною функцією, яку виконують поняття науки, елементи теорії тощо. Пізнавальний

момент у принципах права підпорядкований у них їхній головній функції – регулятивній [3].

Отже, функціональний підхід дозволяє ґрунтовно розкрити динамічні сторони принципів права, їх практичне призначення, місце і роль серед інших елементів права і правової системи суспільства в цілому. У функціях предметно конкретизуються окремі властивості і сторони принципів, їх сутність і зміст.

Функції принципів права забезпечують однакове формулювання норм права, а також здійснюють вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інших форм правового впливу (інформаційного, ціннісно-орієнтаційного, психологічного, системоутворюючого і т.д.).

Тому під основними функціями принципів права слід розуміти відносно відокремлені напрями однорідного їх впливу на суб'єктивну і об'єктивну реальність, в результаті яких відбуваються певні зміни в сфері нормативно-правового регулювання суспільних відносин.

Розглядаючи форми вираження принципів права, доходимо висновку, що принципи права – це не просто теоретичні категорії, якими оперує юридична наука, вони являють собою норми права, які виконують регулятивні функції.

Як і будь-яка правова норма, принцип права знаходить своє вираження у позитивному праві, через таке закріплення йому надається якість загальнообов'язковості. Правові засади знаходять своє зовнішнє вираження в традиційних формах – у Конституції, у законах, у судовій практиці, а також у правовій доктрині.

Аналіз українського законодавства демонструє відсутність єдності підходів у відображенні правових принципів у нормативних правових актах. Найчастіше відбувається змішування правових принципів з іншими категоріями, що веде до незрозуміння значення принципів права під час застосування та тлумачення закону.

Як зазначає В.М. Косович, виникає питання: як розробник проекту закону повинен формулювати принципи права у статті нормативно-правового акта: у формі засадничих абстрактних положень чи юридичної норми (правила поведінки)? Автор зазначає, що суперечності тут немає, оскільки на доктринальному рівні нині визнається, що принципи права можуть бути і формально (нормативно) закріплені, і мати форму стійких переконань на рівні правосвідомості, насамперед правничої спільноти [4].

Наприклад, у статті 3 Цивільного кодексу України подано перелік засад цивільного законодавства: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність і розумність [5]. Закріплюючи визначальні засади цивільного права як основної галузі приватного права через формально-невизначену термінологію, правотворчий суб'єкт закладає базові, юридично конструктивні підходи до регулювання особистих немайнових і майнових відносин незалежно від їх інституційних особливостей [4].

Тому правильним було б переформулювання і розкриття змісту принципів права у кодифікованих актах, зокрема, у кримінальному, кримінально-процесуальному, цивільному процесуальному кодексах тощо. Перелік принципів права не повинен бути вичерпним, оскільки при застосуванні закону може виникнути ситуація, коли виявиться за необхідним звернутися до принципу, не зазначеному в ньому.

Виникає питання: як принципи права впливають на процес правоутворення, у яких випадках вони спричиняють виникнення нових норм права? Виходимо з того, що загальні, галузеві, міжгалузеві принципи права «обслуговують» належне їм предметне поле; будь-який вид

правової діяльності так чи інакше пов'язаний з використанням принципів права. У правотворчості діяльність суб'єктів підпорядкована системі «принципів права» – науковості, законності, демократизму тощо. Та й зі змістовної сторони правоутворення включає до себе всі форми і засоби виникнення, розвитку і зміни права, зокрема існування у вигляді не інституціональних форм (правосвідомість, правові принципи, правові теорії і концепції тощо).

Процес правоутворення не зводиться тільки до законодавчої діяльності різних державних структур, а являє собою довготривалий творчий процес, розділений на умовно виділені три етапи:

1) формування конкретних правових відносин безпосередньо в громадському житті та їх саморегулювання на основі матеріальних умов існування суспільства й емпіричної правосвідомості учасників цих відносин;

2) узагальнення державою конкретних правових відносин, що виникли еволюційним шляхом, формулювання відповідних правил поведінки загального характеру та їхнє відображення в нормативно-правових актах чи інших правових документах;

3) втілення формалізованих правових норм, знову ж таки, у конкретні суспільні відносини, але вже більш упорядковані, стабільні, захищені [6, с. 190].

Питома вага цих етапів у процесі правоутворення різна в залежності від віднесеності права конкретної країни (правової системи) до певної правової сім'ї [7, с.80].

Уважаємо, що алгоритм процесу визнання правових ідей як принципів правоутворення повинен включати наступні дії:

1. Правові ідеї, концепції, теорії повинні пройти наукову експертизу і визнання в науковому співтоваристві.

2. Правові ідеї повинні бути апробовані практикою їх застосування на рівні правового експерименту, кращого зразка, позитивного досвіду.

3. Правові ідеї повинні стати елементом професійної правосвідомості, насамперед законодавчого корпусу.

Принципи права слід розглядати у їх системній єдності. Водночас вони виступають в українському праві тією конструкцією, навколо якої формуються норми, інститути, підгалузі, галузі і вся система, де в кожному з компонентів вони знаходять своєрідне відбиття.

Не можемо також оминати проблеми взаємодії міжнародного і національного права, реалізації міжнародного права в правовій системі України.

У Конституції України 1996 р. базовою у цьому відношенні є ст. 9 [8]. Чинна Конституція містить також посилання на міжнародне право, зокрема п. 4 ст. 55, ч. 5 ст. 124 [8].

У ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН міститься перелік джерел міжнародного права, серед яких

є «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» [9].

Загальні принципи права – це спільні правові поняття, логічні правила, «технічні» принципи, які використовуються під час тлумачення і застосування права (наприклад, рівний над рівним права не має; ніхто не може передати більше прав, ніж має; ніхто не може бути суддею у власній справі тощо). Зазначені загальні принципи здебільшого є правилами застосування юридичних норм у будь-якій системі права. Для міжнародного права вони досить корисні з огляду на нерозвиненість процесуальних міжнародно-правових норм. Однак спільність певних принципів для національних систем права не означає їх автоматичне введення до системи міжнародного права. Для включення в останню такі принципи повинні хоча б мовчазно бути визнаними як норми міжнародного права, тобто конституюватися як міжнародний порядок. Але в такому разі вони втрачають характер особливого джерела міжнародного права.

Звернення до норм міжнародного права стало звичайним явищем в діяльності нормотворчих і правозастосовчих органів, усіх суб'єктів внутрішнього права. Раніше використання норм міжнародного права, посилання на них можна було зустріти здебільшого у судових рішеннях щодо досить вузької категорії справ. Сьогодні все частіше на норми міжнародного права посилаються в процесі своєї діяльності органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства і компанії, практикуючі юристи, адвокати, державні діячі, громадяни.

Тим не менш, сьогодні не склалося єдиної позиції щодо того, які принципи і норми слід вважати загальнознавними. На нашу думку, до них слід віднести значну кількість норм міжнародного права, які офіційно визнаються більшістю країн як обов'язкові незалежно від їх політичних чи ідеологічних спрямувань. Найбільш загальні із них і є принципами міжнародного права.

Висновки. Отже, будучи складовою частиною правової системи, принципи права від звичайних правових норм відрізняються своєю фундаментальністю, ступенем узагальнення (абстракції), стабільністю і стійкістю, значимістю для всього процесу правового регулювання.

Роль принципів права у різних правових системах сучасності неоднакова. Однак, попри це, практично скрізь, або номінально, або фактично, вони є одним з джерел права, в тому числі в українській правовій системі.

Включення загальнознавних принципів і норм міжнародного права в вітчизняну правову систему істотно змінює її зміст, по-новому ставить питання про взаємодію, ієрархію правових актів у відповідності з їх юридичною силою і значенням норм, які в них містяться. Воно має великий вплив на внутрішню структуру правової системи, часто якісно змінюючи її.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С.142–164.
2. Євтошук Ю. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 1. С. 90–101.
3. Бахновська І.П. Риси принципів права: теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 18–22.
4. Косович В.М. Нормативне закріплення принципів права як чинник досконалості нормативно-правових актів України. *Науково-інформаційний вісник. Серія «Право»*. 2013. № 7. С. 40–50.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.06.2021).
6. Теорія держави і права : підручник / С.Л. Лисенков та ін. ; за ред. С.Л. Лисенкова. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
7. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / Є.В. Білозьоров та ін. ; за заг. ред. Є.О.Гіди. Київ : ФОРМ О.С. Ліпкан, 2010. 260 с.
8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН : Міжнародний документ від 26 червня 1945 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 10.06.2021).